

Vérre menő mániák

(ÖRKÉNY ISTVÁN: ÉLŐSZÓVAL
CSURKA ISTVÁN: AMERIKAI CIGARETTA)

Ülök a debreceni Csokonai Színházban; Páskándi Géza A diákbolondító című, kollégiumi játékból fogant mai szatiráját adják. Pompás humor árad a darabból, a színészek is jókedvvel, ízléssel komédiáznak, s a közönség alig-alig derül. Legfőnnebb egy-két szóviccet érdemesítenek tapsra. Egykedvűen, mi több, értetlenül figyelik a színpadi komédiázást.

A stílus, a játékkeret pedig igazán honos, Csokonai Alma Mátére és deáksága elevenszik meg, s ami ebből sugárzik, nagyon is mai modell: oskolafelügyelőstől, urizálástól a szellemi vámvizsgálatig. Nem és nem értik. Visszatérő tapasztalatom ez az értetlenség. És nemcsak Páskándinál. Két, most közreadott könyv alkalmából talán közelebről is megbeszélendő.

Örkény István *Élőszóval* címen adta közre drámáit, Csurka István *Amerikai cigaretta* címmel gyűjtötte egybe színműveit, rádiójátékait és tévéjátékát. Teljesség-igényű az előbbi, újabb, a *Ki lesz a bálánya* című drámáskötet után írott munkák foglalatja az utóbbi. Noha ebben az állapotában se tekinthető kereknek, hiszen nem találjuk benne a Szék, ágy, szauna című játékot, aztán a Majálist, aminek előadásával csak hitegetnek bennünket a színházak, s talán-talán csak a nyomdai átfutással mágyarázható a Nagytakarítás hiánya, hiszen az őszőn kapott színpadot, majd ez év telén az újabban átdolgozott változat.

Népszerű és becsült szerzők, mondjuk róluk. Kellemetlenek, nyugtalanítóak is, egészítsük ki; mert ha színpadi életüket áttekintjük, meglepő, mennyire nem szorgalmazott szerzők. Amikor a Tótékat és a Macskajátékot Marosvásárhelytől Amerikáig a nemzetközi érdeklődés olyan figyelme közepette játszották, amit Molnár Ferenc óta magyar színpadi szerző nem ért meg, akkor meglepő az a tény, hogy vidéken csak a Szolnoki Szigligeti Színház játszotta folyamatosan Örkény darabjait, a Macskajátékot mutatta be még Debrecen. Utóbb, ugyancsak a Macskajátékot, a Népszínház új elnevezésű, de régi Déryné Színház-keretű együttese adta elő. Csurkánál még feltűnőbb az érdektelenség: a fővárosi előadások mellett eddig Veszprémben játszották visszatérően, egyszer pedig, egy korai darabjának zenés változatát Debrecenben. S ha még hozzágondoljuk, hogy a Csurka írásából készült A kard című, tavaly bemutatott filmszatíra látogatói mutatója csaknem azonos a mindenféle manírral feltupírozott, belterjeskedő Maár Gyula-i filmek érdektelenségével, akkor tűnődünk érdemes az okokon.

Csurka és Örkény humora keserves kacaj; szatírárt és tragikomédiát írnak. Kedvük volna a vidámságra, ám elkötelezettségük épp abban van, hogy alább nem adhatják, mint ahogy látják a világot, és ahogy közérzetük funkcionál.

Írói természet és etika összhangja — nem mindig felvethető esztétikai kérdés. Megbeszélendőnk azonban még humor dolgában van.

Illetékesség és hitelesség sokszor kérdéses volt már ama kerekasztal-megbeszélések esetében; nyilvánvalóbb és őszinte gesztus volna szögletes asztalhoz letelepedni alkalmanként. Igen, Csokonai humora, és a diákszínjátszás szelleme, aztán Petőfi és Arany, mindmáig nem eléggé vizsgáltuk Ady véres-szatirikus természetét; s aztán a humoristának kivételes csoda Karinthy! A köztudat mégse ebből építkezett századokor át, íme máris egy jogos közbevetés. A népszínművek parasztszemlélete, a göregáboros, Dani bá's izetlen korcsosodás történetileg megvizsgálható feladat volna, amely ma sem maradt abba; a nagybajuszú paraszt bácsik sokezer megalázó viccét elemezhetnénk a Ludas Matyi három évtizedéből, akár a humoris-

ták havi rádióműsorát, amikor affektált raccsolással, úgymond falusi élményekről kezdenek adomázni.

Igénytelenséget és színvonaltalanságot teremtett itt az operetthumor, a táncos-komikus blődli udvarlása — ez is már évszázados reflex tapsra és röhögésre. Értelmetlen sóhajtás ma már, hogy akkora művész mint Kabos Gyula, micsoda humorista lehetett volna, ha igazi irodalmi anyagot kap a kezébe. Mondott-e valaha is Karinthy-szöveget? Aztán Latabár, aki üres estéjén vidéken haknizott, hogy egyik fő poénként a nézőteret állatkertnek mondta, hozzátéve: mekkora állatok vannak itt. Gyermekekfejjel nevettem persze, főként feledhetetlen ámuldozó-blazirt arcán, nevetett a közönség is, de csak most villan át igazán bennem: micsoda megalázás ez, lebecsülés és pókhendiség.

Mert a humor a demokrácia megnyilatkozási formája. Optimálisan partnerséget igényel nemcsak a személyesség körében, hanem társadalmi értelemben is. Mindkettőnek fokát is méri. Minálunk a hatvanas években kedvezően nyílt az idő, s engedékeny volt Csurka, Örkény, Moldova írói természetének kiteljesedéséhez, ám a funkcionálásban még zavarok mutatkoznak. Hogy például személyek és témák mentelmi jogot élveznek és a kitüntetettség különösen nem használ ennek a műfajnak. Aki például párt- és kormányálláspont ellenére a népességszaporulat kérdését az anyanyulakéhoz hasonlította, akkor, amikor már a világ egyik legrosszabb statisztikai mutatója a miénk volt; és ahogy tendenciózus következetességgel történelmi személyiségeinket erőltetett aktualizálással kabaréjelenetek szereplőivé tette, megalázóan mulattatott. Tehette zavartalanul.

A belterjesség személyi és gondolati köre itt a nagy akadály. Rádióban és televízióban, ama igényesnek áhított vidám színházban a rendszeres szerzők sorából ezért hiányzik Örkény István, Csurka István, Mocsár Gábor, Moldova György, Páskándi Géza, Rákossy Gergely, vagy az egyetemes magyar irodalomban a műfaj egyik legkiválóbbja, Bajor Andor.

Nem poérok, hanem vérre menő mániák éltetik Örkény és Csurka írásait. S ami mégsem emeli ezeket a hősokeket és történeteket a tragédia magasába, az arány tudatos billentéséből következik. Akár közvetlen utalások nélkül is, Csurka és Örkény a társadalmi, történelmi emberről gondolkodik. Vértízvaros, embert megalázó, megsemmisítő háború, nagy álmokkal, megbízatásokkal induló generáció, aztán újabb megtöretések a bizakodás hitében — életekre való döbbenettel és meg-rázkódtatással. Tisztázni való és elemezendő van tehát bőven; írói természet, néző-pont és távolság a hangvétel kérdése.

Egyikőjük sem úgy látja, hogy okunk volna előhozakodni a hősiességgel, s a nagy gesztusok társadalmi erejével. Legfőnnebb az önáltatás működik, de ez az említett aránybillenés, s ettől már nevetséges a küzdelem. Ám, ha életre-halálra megy a tét, tragikomédiába fordul a történet. Miként a Tótékban is: a mindent feladó szolgálatosság azért történik, hogy a Gyula fiú a fronton biztonságban legyen és életben maradjon. Halálhíre hiábavalóvá teszi ezt a küzdelmet, bennünk nézőkben és olvasókban, mert Tóték nem értesülnek róla. A kicsiség hamis törekvése így aztán nemcsak a továbbiakban lesz értelmetlenné, hanem visszaul a korábbi, a még reális reménnyel működő ambíciókra is. De nem működik másképp a tragikomédia érvényessége a Holtak hallgatásában sem. A kettősség azonban a történelem dramaturgiája, tragikus tanulsága alapján bennünk, mai nézőkben, olvasókban, azaz túlélőkben nyílik meg: iratok, jelentések okos csoportosítása a tárgyla-gosság mögött az ostobaság, hígagyúság a kicsiség hátborzongatóan nevetséges vád-sorozata. Csakhogy százazrek halálával járt, ez pedig nemcsak a személyesség, hanem társadalmi, történelmi érvényességben tragédia. A dokumentumdráma érvényességében pedig tragikomédia. Aminthogy ezzel jelölte Csurka az Eredeti hely-szín című darabjának hangvételét is. A henyé olvasat, vagy a kerekítésre hajlamos színházi előadás, mint volt a Pesti Színházban is, komédiának véli a filmforgatás körüli háromfelvonásos bonyodalmat. Kedélye van, humor élteti a dialógokat is, ám végső tanulsága, mélyebb rétegben lelhető fel: a tehetséges ember „elkuvulásának”

eredeti, helyszíni jelentése. A tehetségtelen rendező mellett ott dolgozik Szerdahelyi is, aki érti a szakmát, s azt is tudja, hogy ha a világ elé áll, miféle művel beszéljen hitelesen. De most, mint ki tudja hányadjára, szocialista népszínművet forgatnak, napi munkáját tehát adja a filmhez, de distinkció, igény és remény dolgozik benne. Amikorra azonban önálló művel, a maga mondandójával szólhat, már ő se különb, mint egykori „mestere”. Eddig talán még szabályos szakmai komédia is lehetne, ám abban lesz tragikussá, hogy Szerdahelyi Kis tudja és felismeri a magafeladást. Nem az önsajnálát akar itt a II. richárdi tragédiába emelkedni, hanem már a darabból kisugárzó tanulság döbbenetes: a generációváltás etikai, társadalmi aggodalmairól szól Csurka. Mondván a Böröczker-féle joviális, nyájas és patriarchális közélet- és közérzetteremtés egy olyan folytonosságot garantál, amely már épp elég bajt okozott. Veszélyes ez pedig azért is, mert épp az ember veszélyérzetét oltja ki, etikus igényességét oldja fel. Az egyetlen, ami hitel és megtartó erő lehet békésebb időkben. A Kulcskeresők záradéka is ezért komor; Bodó a tényeket, az igazságot vinné a világ elé; ám csak nevetnek a többiek. Az ajtó nem nyílik.

Mert a cselekvés kérdésessége Csurka és Örkény egyik nagy gondja. Bevallott vagy titkolt vágyaink nagy gesztusok, nagy tettek, győzelmek beteljesülését szeretnénk. De nem vagyunk nagy hadvezérek, feltalálók és bölcsek sem, az ilyesfajta ambíciókhoz az idő nem is igen kegyes. Személyes hősiességünket se igényli a világ. Cselekedni, az élet-halál tétet felérezni emberi természetünk. Ha nem, hát legyennek mániák; vére menő mániák. Az őrnagy javaslatára Tóték dobozolnak, a Versenynap szereplői megszállott fogadók a löversenyen, s az már a történelemből kivont groteszk-esszencia, hogy a Pisti a vérzivatarban című darabban mindenki Pisti akar lenni. Pistiből pedig több is van, ahogy az időhöz alkalmazkodó ingadság megkívánja; Örkény véleménye itt Mocsár Gábor Mindenki városa című szatirikus játékaival egybehangzó: aki a fasisztáknak elküldte a feljelentést, ugyanaz, azonos szöveggel, elküldte a szovjet parancsnokságra is. Vére menő mánia a tehetségtelen Hajtmanszknál a rendezés, színész és asszisztens szenved. Ami őneki tétnélküli egzisztenciális passzió, az vereség társadalmi méretekben. Kontraszelektív közállapotban zavartalanul üzemelhet. S a mindenféle mániák már-már túlzottan áttételes megnyilatkozása a Vérrokonok, ahol a szereplőkben az a közös és egybefogó, hogy a vasútra tették az életüket.

Mivégre záródnak ezek a történetek? Megoldani őket a legnehezebb; mert se Csurka, se Örkény nem cinikus. A játék ötlete, logikája a valóság igényében megoldást követel. S nehéz feladat azért is, mert állapotok, helyzetek sora következik egymás után, amiben pedig megoldásként újabb csavarhúzás volna szükséges, a hangvételhez illően, a játékhoz alkalmazkodva. Amikor tehát a valóság se látszik moccani; a tragikomédia, szatíra, komédia és a groteszk magához illő megoldást követel. A Tótékban felnégyelik az őrnagyot, a fordulat a valóságosból egy filozofikus parabolába tart, a Kulcskeresőkben marad minden nyugtalanítóan. Megfigyelhető, hogy olykor az érzelmes szeretet igyekszik segíteni a megoldásban; a Versenynapban például, ahol talán a túlzott személyesség okán Csurka nem tud olyan következetesen kemény lenni, mint az Eredeti helyszínben. De hiába a Pisti végén az egyik ötperces, toldaléknak tűnik, mert Örkény lelke szerint békéséssége Budapest-utazással zárja véres és zivataros történelmi groteszkjét. Említettük az Eredeti helyszín keserű beismerését, a Döglött aknák befejezésével elégedetlenek vagyunk. Azért is, mert a boldog emlékezetű Katona József Színház bemutatóján a harmadik felvonás a rózsadombi otthonban játszódott, egy későbbi előadás tévéfelvételéből meglepődve láttam, hogy Moór és Paál küzdelme kórházban zárul, s így olvasom most a kötetben is. Társadalmilag és dramaturgiaiilag is erősebbnek érezzük az eredetit, mert a vitának megnyílik a valóságos közege is, mígnem utóbb pszichopata csetepatének tűnik ez a nagyon is félelmes harc.

Kemény, önismeretre döbrentő, tragikus komédiák zajlanak Csurka és Örkény színpadán. Nem altatnak, nem gondtalan, joviális derű és viccelődés, belterjes hu-

morizálás élteti színházukat. Mindannyiszor veszélyre figyelmeztetnek, éberségre hivatkozva illendő tisztelettel kérnek három órányi játszási időt. Teret is olykor, mert Latinovits hiába kezdte próbálni a Pistit, és egy korábbi Csurka-darab, a Deficit se jutott el a bemutatóig Pécsett.

Adassék tehát Örkenynek és Csurkának több tér és több figyelem. Nem viccelnek a komédiával. Ha szavazatomat vennék, az íróság emberi és szakmai rangjához híven én reájuk voksolnék a Karinthy-gyűrű odaitélésekor.

ABLONCZY LÁSZLÓ

